Reisverslag. Op zoek naar de misdaden van de rode Khmers: de cambodjaanse herinneringsplekken

Carnet de voyage : sur les traces des crimes des Khmers rouges découverte et description de « lieux » de mémoire cambodgiens

Mélanie Moreas

Traducteur : Gorik de Henau

Édition électronique

URL : <https://journals.openedition.org/temoigner/5950>

DOI : 10.4000/temoigner.5950

ISSN : 2506-6390

Éditeur :

Éditions du Centre d'études et de documentation Mémoire d'Auschwitz, Éditions Kimé

Édition imprimée

Date de publication : 2 avril 2017

Pagination : 174-182

ISBN : 978-2-930953-00-7

ISSN : 2031-4183

Référence électronique

Mélanie Moreas, «Reisverslag. Op zoek naar de misdaden van de rode Khmers: de cambodjaanse herinneringsplekken», *Témoigner. Entre histoire et mémoire* [Online], 124 | 2017, Online op 30 novembre 2021, geraadpleegd op 01 décembre 2021. URL: <http://journals.openedition.org/temoigner/5950> ; DOI: <https://doi.org/10.4000/temoigner.5950>

◆ Deze rubriek wil inzicht bieden in de soms problematische processen van herinneringsconstructie overal ter wereld. In plaats van te focussen op de gebeurtenissen zelf, onderzoeken auteurs in het Herinneringslabo hoe een collectieve herinnering ontstaat en wordt gecultiveerd, en bestuderen ze de sociopolitieke gevolgen van het herinneringswerk in een bepaalde regio.

REISVERSLAG

Zomer 2016. Na drie weken in Vietnam maak ik per motorboot via de Mekong een lange overtocht naar de Cambodjaanse hoofdstad Phnom Penh. Die verbazingwekkende stad, de dichtstbevolkte van het land van de Khmers², heeft telkens een andere sfeer op verschillende plekken: het indrukwekkende koninklijk paleis, de geschiedkundige en archeologische musea, het nieuwe, westers ogende zakendistrict, de moderne centrale markt en ook de Europese en koloniale architectuur, getuigenis van Frans Indochina.²

Phnom Penh, dat in de jaren 1920 de bijnaam ‘de parel van Azië’ kreeg, is niet alleen een drijvende kracht op economisch en administratief vlak, maar het is ook de belangrijkste getuige van een complexe en bloederige nationale geschiedenis.

Tijdens de oorlog in Vietnam bood de Cambodjaanse hoofdstad onderdak aan duizenden vluchtelingen die op de loop waren voor de gevechten. Op 17 april 1975, na vijf jaar burgeroorlogen talrijke bombardementen door de communisten, trokken de Rode Khmers van Democratisch Kampuchea Phnom Penh binnen; de twee miljoen inwoners van de stad werden snel geëvacueerd. Pin Yathay was een directe getuige. Hij schrijft: ‘Ik werd gewekt door oorlogsgeluiden, fluitende en ontplofende granaten’ (Pin Yathay 2005, 21, vertaling GdH); hij voelde zich ‘gespannen, niet bevreesd maar opgewonden dat de tijd van actie was aangebroken’, in het naïeve verlangen dat de burgeroorlog voorbij was. Hij voegt eraan toe: ‘Zoals iedereen was ik tegen het corrupte regime

van Lon Nol.³ Ik had niets te vrezen van de Rode Khmers.’ Jammer genoeg zouden de Cambodjaanse ingenieur, zijn vrouw, kinderen en alle leden van zijn familie aan den lijve ondervinden wat deportatie, dwangarbeid, honger, angst en ‘heropvoedingssessies’ betekenden, waarbij één Cambodjaan op vijf de dood vond. Die moordende waanzin was het resultaat van perverse manipulatie door de Rode Khmers, die terug wilden naar een volledig agrarische samenleving.⁴

(1) Etnisch dominante groep in Cambodja.

(2) Een gebied samengesteld uit drie actuele landen: Vietnam, Cambodja en Laos (1887-1954).

(3) Cambodjaans generaal en politicus (1913-1985).

(4) Tijdens het bewind van de Rode Khmers waren bijvoorbeeld scholen en bioscopen gesloten.

OP ZOEK NAAR DE MISDADEN VAN DE RODE KHMERS: DE CAMBODJAANSE HERINNERINGSPLEKKEN

Een van de bijzonderheden van dit regime was zijn geheimzinnigheid. ‘Zodra ze meester waren van het land zwegen ze over hun programma, ze verstopten zich en hielden zelfs het bestaan van de communistische partij geheim. De groep genaamd “Revolutionaire organisatie” (*Angkar Padevat*) werd geleid door een voormalige leraar die zichzelf Pol Pot liet noemen.’ (Pin Yathay 2005) Terwijl die laatste aan de macht was, herhaalde hij aldoor: ‘Wie protest aantekent, is een vijand. Wie zich verzet, is een lijk.’ Dat was ‘het begin van een zuivering in alle bevolkingslagen’ (Bizot 2003), de start van de slachtingen in Cambodja.

29 JULI 2016: BEZOEK AAN DE GEVANGENIS S-21⁵, EEN UITERST GEHEIME PLEK

Dit voormalige uitroeisingscentrum (1975-1979), ook bekend als het Tuol Sleng-museum⁶, stond onder leiding van de oud-leraar ‘Duch’ en is tegenwoordig een herdenkingsplek die elk jaar door een indrukwekkend aantal toeristen wordt bezocht. Tijdens de dictatuur van Pol Pot was de site omringd met een dubbele omheining van golf-

platen, met bovenop ondoordringbare prikkeldraad onder stroom.

Het begrip ‘herdenkingsplek’ werd in de jaren tachtig naar voren geschoven door Pierre Nora. Hij schrijft: ‘Herdenkingsplekken zijn in de eerste plaats resten. De extreme vorm daarvan eigenlijk, waarbij een herinnerend bewustzijn overblijft in een geschie- ●●●

— Gevangenis S-21.

(5) De S van *santebal* (het Khmerwoord voor veiligheid) in combinatie met het nummer van het veiligheidsradiokanaal.

(6) Nederlandse vertaling: vergiftigde heuvel.

© Mélanie Moreas

– Gevangenis S-21, voormalig klaslokaal omgebouwd tot cel.

... denis die dat bewustzijn interpelleert, omdat het er geen weet van heeft.’ (Nora 1997, 28, vertaling GdH) De auteur voegt eraan toe dat ‘een herdenkingsplek, in alle betekenissen van het woord, kan gaan van het meest materiële en concrete object, eventueel op een specifieke geografische locatie, tot het meest abstracte en ideële object’ (*ibid.*). Zodra we onze eerste stappen zetten in het voormalige geheime centrum S-21 beginnen we te beseffen wat het begrip werkelijk betekent.

Eerst en vooral word je door de zachte en rustige stem van de audiogids uitgenodigd om plaats te nemen op de met bomen omringde banken op het groene plein in het midden, naast de veertien graven waar de laatste slachtoffers van het martel- en executiecentrum zijn begraven. Een mooi excuus om te gaan zitten, voor je je volledig overgeeft aan de hel die drie jaar, acht maanden en drie dagen heerste in deze voormalige school.⁷

Er werden tussen de 12 000 en 20 000 personen opgesloten, inclusief 150 bewakers die beschuldigd waren van verraad. Slechts twaalf personen overleefden het:

In S-21 interneerden de Rode Khmers alle veronderstelde tegenstanders van het regime, waar ze ook van verdacht werden. De gevangenen waren zowel jongeren als ouderen. Er zaten vrouwen, kinderen en soms hele gezinnen (inclusief baby's) van Cambodjaanse arbeiders, intellectuelen, ministers en diplomaten. Alleen al het feit dat je een bril droeg (zelfs al was je nog een kind) was voldoende om als intellectueel te worden beschouwd, en dan moest je worden uitgeroeid. (Delbrouck & Vokar 2008)

(7) Op deze plek stond de school Tuol Svay Prey (heuvel van de wilde mangobomen).

Gevangenen werden er 's nachts per vrachtwagen heengebracht. In zijn boek *Dans l'enfer de Tuol Sleng* schrijft kunstenaar en voormalig gevangene Vann Nath:

De bewakers komen terug en voeren ons mee naar twee Chinese vrachtwagens die met linnen dekzeilen zijn afgedekt. [...] Onze benen moeten in een ketting van tien centimeter dik die wordt vergrendeld met een één centimeter brede bol en afgesloten met een sleutel. [...] In de vrachtwagen heerst volledige duisternis. (Nath 2008, 65, vertaling GdH)

Het eigenlijke bezoek begint met een enorm bord waarop de regels staan waaraan de gedetineerden onder toezicht van de veiligheidsagenten moesten gehoorzamen: 'Hang de idioot niet uit, want jij bent de man die zich tegen de revolutie verzet' en 'Het is verboden luid te schreeuwen als je een pak slaag of elektroshocks krijgt.' Vann Nath beschrijft hoe een bewaker van S-21, een jongen van een jaar of vijftien (de jongsten waren tien jaar), de pas aangekomen gevangenen toeschreeuwde: 'Als er iemand is die kan lezen, dat hij dan hardop het reglement voorleest voor de anderen.' (Nath 2008, 76)

GEBOUW A: GRUWELSPOREN

Zo komt de bezoeker in gebouw A met de voormalige klaslokalen die op de begane grond en de eerste verdieping tot kleine cellen waren 'omgebouwd', met telkens ook traliewerk. De klaslokalen op de tweede verdieping vormden de gemeenschappelijke detentiezalen. Als gevolg van de ondraaglijke, vochtige warmte is de lucht bedorven en door de overvloedige informatie en de precieze details van de overlevenden zelf wordt de sfeer van vertrek tot vertrek nog bedrukker. Via de audiogids vernemen we de volgende feiten:

Ongeveer vijftig personen waren hier opgesloten, languit op de grond en dicht tegen elkaar aanliggend, de gezinnen bijeen. De voeten van de gevangenen zaten met gietijzeren ringen vast aan lange ijzeren staven. Bij aankomst werden alle gevangenen gefotografeerd, ze werden hier naartoe gebracht en kregen een nummer. Een bewaker kwam regelmatig de liggende personen fouilleren om te

kijken of ze geen pen hadden waarmee ze zelfmoord konden plegen door ze in hun keel te spietsen, of een bout of schroef om in te slikken. Om halfvijf 's ochtends werden ze gewekt. (Delbrouck & Vokar 2008)

Vann Nath herinnert zich dat hij slecht sliep, want de cipiers kwamen onophoudelijk de ketens van de gevangenen controleren uit angst dat ze zouden ontsnappen.

In elk vertrek bevinden zich een materieel spoor, zoals een bed, en een foto met een moment uit het dagelijks leven van de gevangenen, bijvoorbeeld de harde ondervragingen, martelingen, ophangingen, gedwongen huwelijken. Die huiveringwekkende routine vind je ook terug in wat Vann Nath schrijft:

Elke dag komen ze gevangenen halen om te ondervragen. Voor ze hen wegleiden, doen ze hen handboeien aan en binden een blinddoek voor. Sommigen keren terug met wonden of bloedsporen op hun lichaam, anderen verdwijnen zonder meer. (Nath 2008, 83)

Het bezoek gaat voort met een halte voor de houten galg, die met haar lange touw al tijdens de schooltijd dienst deed voor de gymles. Ze werd nooit gebruikt voor terechtstellingen, maar wel voor martelingen. Vanuit zijn cel kon de schilder Vann Nath die praktijk herhaaldelijk gadeslaan. Later zou hij verduidelijken dat als een gevangene het bewustzijn verloor, de beulen hem met zijn hoofd naar beneden in een emmer met uitwerpselen lieten zakken. Als hij bijkwam, werd hij weer opgeheven. Een paar jaar later zou de schilder dit moment, naast andere gruwelen, op doek vastleggen.

GEBOUW B: EEN PLEK VOOR VORMING EN BEHOUD VAN DE HERINNERING

Na een onderbreking zetten we ons bezoek voort in gebouw B, een ander detentiegebouw. Tegenwoordig staat het in het teken van vorming en behoud van deze herinneringsplek. Beneden hangen honderden foto's van gevangenen. Onder de slachtoffers bevonden zich niet alleen Cambodjanen, maar ook onder andere Arabieren, Fransen en Britten. Wat verderop, in een ander vertrek, ligt de nadruk op de figuur van Kaing Guek Eav, bijgenaamd 'Duch', een voormalig wiskundeleraar ...

... en het hoofd van S-21. Uit verschillende getuigenissen ontstaat een tegenstrijdig beeld van hem, van een bijzonder 'hartelijk' man tot een zielloos monster. Zo heeft François Bizot het in zijn boek *De poort* (2003) over de periode dat hij in de rimboe gevangen werd gehouden en lange gesprekken voerde met 'Duch', toen een eenvoudig ambtenaar. De Franse auteur stelt dat zijn leven werd gespaard dankzij deze beul, die zijn medewerkers en toekomstige folteraars uit adolescenten koos. Uit zijn fiche die werd opgesteld door het Cambodjatribunaal leren we nog het volgende:

Hij zou bij de Rode Khmers zijn gebleven tot begin jaren negentig, waarna hij weer leraar werd. Na de dood van zijn vrouw bij een inbraak in 1995 bekeerde hij zich tot

het christendom en vestigde zich in het district Samlaut. Daar woonde hij tot in 1999, toen hij door een journalist werd herkend. Vervolgens werd hij aangehouden door de Cambodjaanse militaire overheden. (ECCC 2009)

GEKNAKTE LEVENS

Het bezoek gaat voort, maar in een trager tempo. De pas wordt sloom, de geest troebel en onze ziel raakt bevangen door de spoken die ronddwalen over de grond waaronder zoveel leed schuilgaat. Alleen de gebouwen C en D blijven nog over. In het eerste bevinden zich individuele cellen met houten deurtjes. Het tweede focust op de levens van een aantal bijzondere personen, bijvoorbeeld Bophana. Het verhaal van dit heldhaftige, taaie meisje 'dat weigerde om de liefde voor haar man

... Gevangenis S-21, centrale binnenplaats en gedenksteen.

op te geven' (Becker 2012, 82) werd gereconstrueerd door Elizabeth Becker, aan de hand van archieven die de Vietnamese troepen ontdekten toen ze het centrum bevrijdden. Tijdens het bewind van Lon Nol werd Bophana ervan beschuldigd een Rode Khmer-infiltrant te zijn. Hoewel ze zwanger was, werd ze verkracht, waarop ze zelfmoord trachtte te plegen. Ze werd gered door een arts en beviel van een jongen in Phnom Penh, waar ze als ongehuwde moeder bij haar zussen ging inwonen. In 1974 zag ze tijdens een religieuze plechtigheid haar neef Sitha terug, een boeddhistische monnik. Ze werden verliefd op elkaar. Toen de hoofdstad in handen viel van de Rode Khmers trok ze naar haar geboortedorp, waar ze trouwde met Sitha, intussen een leidinggevende in de Cambodjaanse communistische partij. Het echtpaar mocht niet samenwonen, want onder het Rode Khmerbewind waren waarden als gezinsleven en liefde verboden. Maar Bophana besloot die regel te overtreden en schreef liefdesbrieven aan haar man. Nadat ze haar kind was verloren als gevolg van een slecht verzorgde ziekte ondernam ze een tweede zelfmoordpoging, maar daarna verweerde ze zich opnieuw. Een paar maanden later werd haar man aangehouden. Hun brieven werden ontdekt en ook Bophana werd gearresteerd. Ze werd vijf maanden lang geïnterneerd en gemarteld in het detentiecentrum S-21. Op 25-jarige leeftijd werd ze terechtgesteld. Haar lichaam werd in het Choeung Ek-massagraf geworpen, op dezelfde dag als haar man Ly Sitha.

Het bezoek is bijna voorbij. We lopen langs het centrale plein en de gedenksteen. Er spelen kinderen. Op het ritme van hun spel en gelach neemt het leven weer de overhand. Door de zachte en rustige stem van de audiogids worden we opnieuw uitgenodigd om te gaan zitten op de met bomen omringde banken. De dag loopt ten einde met een *smot*: een poëtisch Cambodjaans lied, boeddhistisch van inspiratie, dat wordt gezongen bij begrafenissen. In het laatste muziekfragment voor de uitgang wordt opgeroepen om de cyclus van leven en dood te aanvaarden, zodat je het leven met een gerust hart kunt verlaten. Het is een boeddhistische praktijk die de bezoeker maar moeilijk kan begrijpen, want net nog vertoefde hij bij de duizenden doden van wie het hart met menselijke wreedheid werd doorboord.

... Executieterrein Choeung Ek, menselijke gebeenten.

30 JULI 2016: BEZOEK AAN HET MASSAGRAF CHOEUNG EK, EEN EXECUTIETERREIN

Om het belangrijkste massagraf te bereiken, op vijftien kilometer van Phnom Penh, moet je vijftig minuten met de tuktuk door de Cambodjaanse velden. Er zijn driehonderd van dergelijke terreinen; sommige werden pas in 2013 ontdekt. Choeung Ek werd omgevormd tot een van 's lands meest prominente herdenkingsplekken. Dit prachtige stuk grond van meer dan twee hectaren, een voormalig Chinees kerkhof, was getuige van de extreme wreedheid van de Rode Khmers. Het aantal slachtoffers hier wordt op meer dan 20 000 geschat en er werden duizenden gebeenten teruggevonden, waarvan slechts een klein aantal te zien is.

Het bezoek verloopt in stilte, met behulp van een audiogids. Opnieuw begeleidt een zachte en rustige stem de bezoeker op een traject dat de logische weg van de gevangenen volgt, van de plaats van aankomst tot aan de plek van executie, steeds conform het motto ...

© Mélanie Moreas

– Executieterrein Choeung Ek, een van de massagraven.

- ‘geheimhouding’. De gevangenen kwamen ’s nachts per vrachtwagen aan in het kamp, na een rit van dertig minuten; om oproer te vermijden werden ze geblinddoekt en geboeid. Ze werden wijsgemaakt dat ze naar een ander detentiecentrum gingen. Gewoonlijk werden ze meteen na het tekenen van valse bekentenissen gedood. Onder druk verklikten sommigen hun familie of vrienden, die in contact zouden staan met de KGB of de CIA, gezworen vijanden van de Rode Khmers. Daarna werden ze aan de rand van de kuil opgewacht door de beulen en vermoord. De executies werden ‘begeleid’ door luid gezang om het geschreeuw van de gevangenen te overstemmen; er werd evenwel nooit gebruik gemaakt van vuurwapens, want dat was te duur.

Op deze plek bevinden zich 129 lijkkuilen, waarin tussen de 20 000 en 30 000 slachtoffers zijn geteld, van baby’s van enkele weken oud tot bejaarden. Dergelijke

executieplekken worden ‘Killing Fields’ genoemd. Nu nog komen er tijdens het regenseizoen tanden, menselijke resten en kleren van slachtoffers aan de oppervlakte. De laatste halte is het gedenkteken in de vorm van een boeddhistische stoepa van zeventien⁸ verdiepingen; daarin bevinden zich duizenden beenderen, het materiële bewijs van het feit dat er op Cambodjaanse bodem genocidemisdaden plaatsvonden.

Voor we de plek verlaten, doet de stem op de audiogids de volgende nuchtere uitspraak: ‘Het ergst van al is dat het opnieuw zal gebeuren.’ Denk maar aan de huidige situatie in Burundi; uit talrijke persartikelen en officiële rapporten op last van de Veiligheidsraad van de Verenigde Naties blijkt het blijvende gevaar op genocide in dat land. Onlangs nog schreef de journalist David Gakunzi over Burundi:

En de slachtoffers: weerloze lichamen, skeletten met uitsel van executie, toevallig gespaard gebleven, verlamd door hevige schrik voor wat om het even waar en wanneer kan toeslaan. En die verstikkende lucht, dat gevoel van naderend onheil. Iedereen is gekweld, verlamd door angst voor de ramp die onverhoeds kan optreden, en toch blijven ze hopen, niet op voorzienigheid, maar op een mooiere, moediger, hulpvaardiger wereld, waarin je nog gevoelens kunt hebben. Tegelijk blijven ze hopen – als de mensheid het toelaat – dat de genocide onwaarschijnlijk, ongelofelijk, onmogelijk mag blijken. Versplintering. Ontredde. Totale ontredde. (Gakunzi 2016)

‘NOOIT MEER’

De zachte stem van de audiogids is niet naïef. Ze haalt feiten aan zonder zich te verliezen in melodramatisch sentiment. Ze spreekt niet op moraliserende toon. Ze stelt de juiste vragen en strooit niet lukraak met de uitdrukking ‘nooit meer!’, een zinnetje dat we in Europa zo vaak hebben gehoord. Tijdens onze bezoeken herhaalt de stem van de audiogids aldoo: ‘Nooit meer? Onzin! Kijk wat er in 1994 in Rwanda is gebeurd! Laten we eerst de gedachtenis in stand houden!’

(8) Om de intrede te symboliseren van de Rode Khmers in Phnom Penh op 17 april 1975, het begin van de Cambodjaanse volkerenmoord.

In samenwerking met de Verenigde Naties gingen in 2009 de Extraordinary Chambers in the Courts of Cambodia (ECCC), het Cambodjatribunaal, van start. Ze berechttten verschillende Rode Khmerleiders, onder anderen ‘Duch’ die op 3 februari 2012 tot levenslange opsluiting werd veroordeeld.

In 2015 herdacht Cambodja de inname van Phnom Penh door de Rode Khmers veertig jaar eerder. Er vonden bescheiden herdenkingen plaats in onder meer Choeung Ek, waarbij geen enkele vertegenwoordiger van de huidige regering aanwezig was. In een persbericht lasen we toen: ‘Premier Hun Sen, zelf een voormalige Rode Khmer, bekritiseert in naam van de nationale eenheid de cultuur van dramagedachtenis en kant zich openlijk tegen elk nieuw proces.’ (Agence France Presse 2015)

En wat brengt morgen? Veertig jaar is niets. Het is niet eenvoudig om weer een normaal leven op te nemen ‘rekening houdend met de middelmatige economie en dito administratie’ (Margolin 2007, 126). Zoals bij de volkerenmoord op de Tutsi’s in Rwanda waren de beulen en slachtoffers burenen. ‘Vrede komt voor gerechtigheid’, stelt Margolin, ‘maar een vergelijkbare vluchtreactie voor de gruwel hebben we ook in andere contreien gezien.’ (126) En tot slot, hoe werkelijk het trauma van de uitroeiing te boven komen? Moeten amnestie en verzoening voorrang krijgen, met het risico op amnesie? Of moet je wezenlijk werken aan gedachtenis, geschiedenis en gerechtigheid, zodat je het verleden grondig kunt verwerken en naar de toekomst kijken? ■

Mélanie Moreas (HEB Defré)
Vertaling uit het Frans: Gorik de Henau

– Executieterrein Choeung Ek, schedels tentoongesteld in een boeddhistische stoepa.

© Mélanie Moreas

BIBLIOGRAFIE

- Agence France Presse, *Génocide cambodgien: 'Il faut que toute la vérité soit faite'*, *Le Point International*, 17 april 2015, http://www.lepoint.fr/monde/genocide-cambodgien-il-faut-que-toute-la-verite-soit-faite-17-04-2015-1922206_24.ph (geraadpleegd 24 januari 2017).
- Elizabeth Becker, *Bophana, L'amour au temps des Khmers rouges*, Cambodja: Cambodia Daily Press, 2012.
- François Bizot, *De poort* [2000], uit het Frans vertaald door Frans van Woerden, Amsterdam: Fagel, 2003.
- Barbara Delbrouck & Benjamin Vokar, *L'après génocide au Cambodge*, 2008, <http://www.apres-genocide-cambodge.com> (geraadpleegd 25 januari 2017).
- Extraordinary Chambers in the Courts of Cambodia, 'Kaing Guek Eav', 2009, <https://www.eccc.gov.kh/en/indicted-person/kaing-guek-eav> (geraadpleegd 23 januari 2017).
- David Gakunzi, 'Burundi, Burundi: dernier appel – ne rien faire, c'est laisser faire', *Laregledujeu.org*, 30 augustus 2016, <http://laregledujeu.org/> 2016/08/30/29766/burundi-burundi-dernier-appel-ne-rien-faire-cest-laisser-faire/ (geraadpleegd 23 januari 2017).
- Ben Kiernan, *The Pol Pot Regime: Race, Power and Genocide in Cambodia under the Khmer Rouge, 1975–1979* [1996], New Haven: Yale University Press, 2002.
- Jean-Louis Margolin, 'À l'extrême du communisme: le génocide cambodgien', in Barbara Lefebvre & Sophie Ferhadjian (red.), *Comprendre les génocides du XXe siècle, Comparer-Enseigner*, Rosny-sous-Bois: Bréal, 2007, 108-129.
- Vann Nath, *Dans l'enfer de Tuol Sleng. L'inquisition khmère rouge en mots et en tableaux*, Bangkok: White Lotus Press, 1998.
- Pierre Nora, *Les lieux de mémoire*, Parijs: Gallimard, 1997.
- Pin Yathay, *Blijf leven, mijn zoon: het schokkende relaas van een overlevende uit de hel van Cambodja* [1987], uit het Engels vertaald door Roland Vlek, Amsterdam: Amber, 1988.